

Akademik Alfred UÇI, Tiranë

LIDHJA SHQIPTARE E PRIZRENIT-FAKTOR KULTUROR*

Studimet tona historike kanë ndriçuar gjithsesi përmbajtjen politiko - ushtarake të Lidhjes së Prizrenit, por më pak i kanë kushtuar vëmendje veprimtarisë së saj kulturore.

Lidhja e Prizrenit nuk ishte një ngjarje e rëndomtë dhe e rastit, as thjesht vetëm pasojë e rrezikut të copëtimit të vendit nga vendimet e Kongresit të Berlinit; ajo ka qenë një etapë, që kurorëzoi vargun e atyre proceseve ekonomike, sociale, politike e kulturore, të cilat ishin akumuluar dhjetëra vite para saj, procese të dhimbshme kërkimesh, arritjesh dhe iluzionesh. Është e vërtetë se qysh në vitet 30-40 të shek. XIX forcat më të përparuara të kombit po përvetësonin idetë e Jeronim de Radës dhe N. Veqilharxhit, të Jubanit dhe P.Vasos, por nuk ishin të pakta edhe forcat shoqërore të kombit që kishin mëdyshje, ngurrime e mosbesim në lëvizjen çlirimtare dhe në perspektivat e saj. Lidhja e Prizrenit ishte ajo sokëllimë e fuqishme që zgjoi ndërgjegjen kombëtare, vuri në lëvizje energji kolosale që dremitnin, kapërceu dyshimet e mëdyshjet.

Problemet politike, ushtarake dhe diplomatike patën përparësi në veprimtarinë e Lidhjes, megjithatë, ajo nuk i la pas dore problemet e kulturës, hartoi një platformë të gjerë të zhvillimit kulturor të vendit. Roli i saj kulturor nuk përmbledhet vetëm në zgjidhjen imediate të disa problemeve të ngutshme, por sidomos, duke ushtruar një ndikim më të largët në të gjithë zhvillimin e kulturës së Rilindjes Kombëtare. Programi i saj kulturor ishte pjesë e pandarë e programit të

* Kumtesë e mbajtur në Konferencën Shkencore "Lidhja Shqiptare e Prizrenit dhe vendi i saj në histori", Prizren 9-10 qershor 2003.

autonomisë dhe të pavarësisë kombëtare. Qysh në dokumentet më të para zyrtare të Lidhjes theksohej se populli ynë kishte krijuar e trashëguar një kulturë origjinale e të pasur. "Shqipëria nuk mund t'i bashkohet Greqisë, thuhej në Memorandumin e 13 qershorit 1878. Ndryshime të thella të racës, gjuhës, dokeve dhe kulturës e bëjnë të pamundur bashkimin. Shqipëria nuk do të durojë kurrë sundimin sllav, edhe kur vjen nga kufijtë e Bullgarisë, edhe kur vjen nga kufijtë e Malit të Zi. Shqipëria nuk do të jetë kurrë turke dhe këtë e provojnë katër shekuj e ca luftë për të ruajtur të paprekur karakterin, traditat dhe fizionominë kombëtare. Feja e saj mund të ketë lëvizur pjesërisht nga ortodoksia te islamizmi dhe nga ky te katolicizmi, por qofshin ortodoksë, katolikë ose myslimanë, shqiptarët nuk e kanë mohuar kurrë Atdheun e tyre dhe, duke i qëndruar me këmbëngulje besnike krenarisë për prejardhjen e tyre, kanë mbetur kurdoherë dhe kudo shqiptar."

Programi kulturor që parashtroi dhe mbrojti Lidhja Shqiptare parashikonte njohjen zyrtare të gjuhës shqipe në përdorim të përgjithshëm brenda kufijve territorial të shtrirjes së kombit, në administratë, në arsim e kulturë. Ky program parashikonte krijimin e shkollave kombëtare nga cikli i ulët e i mesëm deri te ciklet e larta dhe shpenzimin e një pjese të mirë të të ardhurave nga vjelja e taksave në dobi të mbështetjes dhe përparimit të arsimit kombëtar. Lidhja i kushtonte rëndësi mbrojtjes së njësisë së kulturës kombëtare, duke e vënë atë mbi ndasitë krahinore e fetare.

Në kohën kur ushtronte veprimtarinë e saj Lidhja Shqiptare, me përkrahjen e drejtpërdrejtë ose të tërthortë të saj, u krijua një qendër kombëtare e drejtimit dhe e organizimit të lëvizjes për kulturë kombëtare. Një rol të veçantë luajti në këtë mes Komiteti i Stambollit për mbrojtjen e të drejtave të kombësisë shqiptare, i cili ishte jo vetëm një vatër frymëzimi i Lidhjes, por edhe një shtab i vërtetë që drejtonte luftën për realizimin e programit kulturor të Lidhjes. Me iniciativën e tij nga fillimi i vitit 1879 u krijua Komisioni për hartimin e alfabetit të gjuhës shqipe, kurse më 12 tetor 1879 u themelua "Shoqëria e të shtypurit shkronja shqip". Në atë kohë doli edhe revista "Drita", zëdhënëse e aspiratave kulturore të kombit tonë.

Shoqëria e shkronjave nuk varej organizativisht nga organet e Lidhjes, por qëllimet themelore të tyre ishin të përbashkëta. Vetë S.Frashëri e ka vënë në dukje këtë gjë në letrën që i dërgonte De

Radës më 1881: "Pun'e vëllazërisë së shqiptarëve dhe e bashkimit dhe e ngjalljes së Shqipërisë është punë e Lidhjes, që e ka zënë punën shëndoshë dhe po vete gjithnjë mbarë; - shkruante ai, - pun e të ngjallurit të gjuhës shqipe, edhe të bashkuarit të dialekteve t'asaj, e të ndriturit të kombit tone, që është pun e vejtur dhe e shenjtëruar, është punë e shoqërisë sonë". Veprimtaria e shoqërisë dhe e Lidhjes Shqiptare u shkri e u gërshetua në një mënyrë të tillë sa që shpesh është e pamundur t'i ndash e të përcaktosh se ç'u bë prej njërës dhe se ç'u bë prej tjetrës. Nuk është e rastit që frymëzuesit e lidhjes S.Frashëri e P.Vaso, A. Frashëri e J.Vreto etj. qëndronin njëkohësisht në krye të Komitetit Stambollit dhe të shoqërisë së Shkronjave dhe bashkërenditnin veprimtaritë e tyre me atë të Lidhjes së Prizrenit. Shoqëria e shkronjave dhe anëtarët e saj propaganduan platformën dhe qëllimet e Lidhjes, e mbrojtën duke demaskuar shpifjet dhe gënjeshttrat që përhapnin armiqtë e çështjes shqiptare, përdorë argumente të shumtë historike e politike, sociologjike e juridike, etnografike e antropologjike në të mirë të programit të Lidhjes.

Edhe pas mposhtjes së Lidhjes shqiptare qendra e drejtimit të lëvizjes kulturore vazhdoi të ekzistojë e të veprojë për zgjerimin e kësaj veprimtarie në kolonitë shqiptare jashtë vendit e brenda tij. Me iniciativën e saj u organizuan Degët e Shoqërisë së shkronjave në Bukuresht e Konstancë të Rumanisë, në Aleksandri (Egjipt), në Sofje e gjetkë. Në shembullin e tyre u krijuan shoqata e klube kulturore në Shkodër, Prizren, Korçë, Berat e gjetkë.

Fakti që lidhja e Prizrenit nuk pati mundësi të shumta për ta vënë në jetë këtë program, nuk e mohon aspak rëndësinë e tij si për atë kohë ashtu edhe në gjithë përpjekjet e mëpastajme për zhvillimin kulturor. Ajo ishte një faktor me rreze të gjatë veprimi në kohë. Ajo luajti një rol vendimtar në kristalizimin e platformës ideologjike, që u vu në themel të kulturës së Rilindjes Kombëtare dhe që përcaktoi paradigmat themelore të kësaj kulture, që parashikoheshin nga një koncept i ri për kulturën. Për De Radën, S.Frashërin, P.Vason, J.Vreton, H.Tahsinin, Koto Hoxhin, Zef Jubanin etj., kultura ishte para së gjithash një vizion i ri, më i përparuar për botën, një mënyrë e re konceptimi e jetës, një kuptim i ri modern i historisë dhe i perspektivave të saj. Ajo ishte një lëvizje e fuqishme intelektuale për rivlerësimin e gjithë vlerave, që e pasuroi botën shpirtërore të shqiptarit me frymën e saj kritike ndaj çdo paragjykimi, që rrëzoi

idhuj e mite të vjetër dhe formuloi kërkesa të reja bashkëkohore kulturore.

Kultura, për frymëzuesit e Lidhjes Shqiptare, ishte një ideal i ri shoqëror, politik e moral që bart me vete projektin e krijimit të një realiteti të ri kombëtar, projektin e Shqipërisë të pavarur e të lirë. Ideologët e saj ishin partizanë të flaktë të iluminizmit dhe e kuptonin thellë rëndësinë e dijeve për zhvillimin kulturor të popullit. Pavarësia, progresi, qytetërimi nuk mund të kuptoheshin pa zhvillimin e arsimit kombëtar, pa formimin e një elite intelektualësh të kulturuar e të ditur. Thelbin e këtij koncepti iluministë mbi kulturën e shprehu N.Frashëri me moton e tij të famshme: "Dhe drita e diturisë përpara do na shpjerë". Mirëpo kultura nuk ishte vetëm një depozitë dijesh, por ishte në radhë të parë aftësi për qëndrime aktive, krijuese në histori, në gjithë fushat e jetës materiale e shpirtërore. Dhe akti më sublim, veprimi më i rëndësishëm i popullit tonë, si force kulturore në kushtet e Lidhjes Shqiptare, ishin përpjekjet, lufta vetëmohuese për liri e pavarësi, qëndresa e pamposhtur, kundërshtimi i vendosur i robërisë.

Shpirti i gjallë i kulturës së re u bë *shqiptarizma* e formuluar në atë kohë nga P.Vaso, në "Marsejezen shqiptare" "Mori Shqypni e mjera Shqypni", që tingëlloi e fuqishme dhe krenare në rreshtat e luftëtarëve të Lidhjes së Prizrenit qysh në orët e para të saj:

Çonju, o Shqyptarë, prej gjumi çonju,
Të gjithë si vllazën në një besë shtrëngonju,
Dhe mos shikoni kisha e xhamia,
Fe e shqyptarit ashtë Shqyptaria".

Ideja e shqiptarizmit përbënte sintagmën më të rëndësishme të emancipimit të madh të kulturës së Rilindjes. Ideja e shqiptarizmit u bë vatra, ku përqendroheshin dhe prej nga rrezatonin gjithë idetë frymëzuese të Lidhjes Shqiptare.

Kultura rilindëse ishte një akt madhor emancipimi i kombit, që kishte tashmë në duart e tij një pasqyrë, ku shihte në radhë të parë veten e vet, por edhe gjithë ç'ndodhte dhe ç'bëhej përreth. Kultura është gjithnjë një akt vetnjohjeje i njeriut, i popujve, i njerëzimit. Pa kulturën kombëtare të Rilindjes shqiptare shek. XIX nuk do të kishte mundur ta dallonte veten si komb të formuar nga gjithë të tjerët, të

kuptonte gjendjen dhe rreziqet që i kanoseshin, të kuptonte ku të mbështetej dhe përse të luftonte.

Kultura rilindëse ishte një zbulim i madh. Ajo zbuloi botën shqiptare me gjithë madhështinë e tragjizmin e historisë së saj, ajo zbuloi një të kaluar sa të lavdishme e heroike aq edhe të dhimbshme e të përvuajtur, ajo zbuloi ekzistencën në mjerim e prapambetje të popullit, por edhe gatishmërinë e aftësinë e tij për t'i përballuar gjithë rrethanat e disfavorshme, për të qëndruar i pamposhtur përballë rrebesheve më të rënda të historisë; ajo zbuloi jetën, traditat, zakonet, psikologjinë e një populli luftëtar e punëtor, trim e guximtar, që s'e kish humbur shpresën e besimin e një jete më të ndritur.

Prapa emërtimeve "arnaut", "kaur", "toskë", "gegë", "mysliman", "lab", "korçar", "gjakovar", "prizrenas", "tetovar", "pejan" etj., ajo zbuloi shqiptarin dhe u dha një emër të përbashkët, emrin e "Shqipërisë" trojeve, ku nga kohët parahistorike kishin jetuar brez pas brezi të parët e tyre. Kjo kulturë ishte faktor zgjimi i vetëdijes kombëtare dhe i përgjegjësisë sociale për fatet e kombit, ajo i dha një kuptim krejt të ri jetës së shqiptarit, i kultivoi krenarinë e dinjitetin e përkatësisë kombëtare së cilës Naimi i këndoi:

"Ti Shqipëri më ep nderë, më ep emrin shqipëtar,

Zemrën ti ma gatove, plot me dëshirë e me zjarr!"

Kultura, që u shpreh në veprimtarinë e Lidhjes Shqiptare, sillte me vete sihariqin e daljes në arenën e historisë botërore të një kombi të ri e vital, të kombit shqiptar dhe shprehte para botës aspiratat dhe idealet e tij për liri dhe pavarësi. Pavarësia për kulturën nuk ishte thjesht një ornament që e zbukuronte, as vetëm një ideal, por ishte edhe një kusht esencial për zhvillimin e saj. Për shekuj me radhë kultura jonë ishte e nxjerrë jashtë ligjit, bënte jetë të nëndheshme ilegaliteti, ndeshej në çdo hap të ekzistencës së saj me pasojat e robërisë. Duke i zgjuar ndjenjat kombëtare shqiptarit, kultura e bënte atë t'i bëhej më e paduruar robëria, të ndjente thellë zymtësinë e palirisë. Ja përse lufta për kulturë kombëtare nuk mund të mos gërshetohej e të mos shkrihej me veprimtarinë e Lidhjes Shqiptare.

Kultura kombëtare rilindëse shënonte një hapje, më të madhen hapje që kishte pasur deri atëherë, ndaj vlerave të kulturës përparimtare botërore, të Lindjes e të Perëndimit. Koha e Rilindjes u bë kohë kur kombi ynë hyri në lidhje intensive me kulturën moderne botërore, kur përfitoi më shumë se çdo herë tjetër nga thesaret e saj,

antikiteti i lashtë dhe nga ajo e Renesancës evropiane, nga kultura e klasicizmit, iluminizmit e romantizmit. Në ato ditë kur luftëtarët e Lidhjes Shqiptare qëndronin në llogore, ideologët e saj përkthenin Firdusiun e Ramiun, Iliadën e Homerit e dialogët e Platonit, fabulat e La Fontenit dhe poezitë e Hygos etj. Përmes veprave të rilindësve tanë erdhi në Shqipëri fjala demokratike dhe emri i Bekonit dhe i Dekartit, i Spinozës dhe i Lajbnicit, i Volterit e Rusoit, Shilerit e Getës, Bajronit e Avincenës. Kësaj hapjeje të madhe kultura jonë kombëtare, ndonëse e re, e brishtë dhe e paplotësuar në të gjithë degët e saj, nuk i trembej sepse e mbronte fryma qenësore e saj e shqiptarizmit, e cila e mësonte të përvetësonte gjithçka që vlente nga thesaret e kulturës botërore dhe njëkohësisht të përfshihej si pjesëtare aktive në sofrën e kulturës përparimtare botërore.

Impulse të fuqishme zhvillimi u dha Lidhja Shqiptare sidomos tre drejtimeve të kulturës. Në atë kohë çështja e gjuhës shqipe u bë strumbullari i gjithë luftës për kulturë kombëtare. S'ka dyshim tashmë se interesimi për gjuhën shqipe ndeshej edhe para Lidhjes së Prizrenit. Një varg linguistësh të huaj i kishte tërhequr gjuha shqipe kryesisht si objekt hulumtimesh shkencore, si një fenomen i veçantë origjinal linguistik midis gjuhëve të tjera. Edhe një varg autorësh shqiptarë, arbëreshë ishin përpjekur ta gjallëronin gjuhën shqipe si gjuhë kulture, duke përkthyer ose duke shkruar vepra origjinale. Mirëpo ato sado të rëndësishme, ishin të pakta, së paku aq sa i njohim sot këto fakte, dhe të izoluara, të painkuadruara në një platformë të vetme dhe me qëllime të qarta. Ato shpesh kishin mbetur dukuri të izoluara nga zhvillimet politike të brendshme e të jashtme. Ndryshe nga dukuri të tilla, ideologët e Lidhjes Shqiptare: Abdyl Frashëri, Pashko Vasa, Jani Vreto, Naim e Sami Frashëri, ashtu si edhe pararendësit e tyre J. De Rada, N. Veqilharxhi, Jubani etj., kanë meritën se e shqyrtuan dhe e vlerësuan shqipen nga një këndvështrim i ri, si provën më bindëse të ekzistencës së kombit shqiptar, të origjinalitetit të jetës dhe të kulturës së tij. Ata shikonin në gjuhën shqipe mjetin më të rëndësishëm që e kish ruajtur kombin në rrethanat më të vështira. Gjuha shqipe, që i kumtohej shqiptarit që me qumështin e nënës, ishte për rilindësit "xhevahiri i origjinës sonë", "e vetmja përçuese e ideve të vërteta e të drejta të bashkëkombësve", "rojtaria vigjilente e besnike e kombit".

Ata zbuluan fuqinë, bukurinë dhe madhështinë e kësaj gjuhe. Merita e tyre ishte se e afirmuan gjuhën shqipe si gjuhë kulturore.

Një pengesë e madhe që të përdorej gjuha shqipe për zhvillimin e shkencës, letërsisë, kulturës në kohën e Lidhjes së Prizrenit ishte mungesa e një alfabeti unik. Ndonëse para Lidhjes Shqiptare ishin bërë shumë përpjekje për të krijuar alfabete të shqipes, në prag të saj ekzistonte, për këtë problem, një gjendje kaotike nga përdorimi i shumë alfabeve që sillte çorganizim dhe përçarje. Prandaj çështja e alfabetit në prag të Lidhjes mori një mprehtësi të veçantë, u bë vatër diskutimesh dhe preokupacionesh kulturore e politike. Miratimi i alfabetit në qershor 1879 tregoi ndikimin e drejtpërdrejtë të Lidhjes për t'i lënë mënjanë përçarjet e për t'u bashkuar duke pranuar alfabetin e Stambollit si të dobishëm për t'u përdorur nga të gjithë.

Frymëzuesit e Lidhjes Shqiptare sollën dhe mbrojtën një kuptim të ri për rrugët e mjetet e përhapjes së kulturës. Mbi të gjitha mjetet, ata vinin arsimin kombëtar, që u bë pjesë e pandarë e luftës për kulturë kombëtare, për shkollën kombëtare, që të përdorte si gjuhë mësimi gjuhën amtare. Programi i avancuar arsimor i Lidhjes çështjen e shkollës e bëri një vatër tjetër të luftës politike e kulturore. Siç u shkrua me gjak abetarja e shqipes, me gjak u çelën dhe u mbajtën hapur edhe portat e shkollës shqipe. Përmes vështirësish të panumërta e sakrificash u rrit lëvizja për arsimin kombëtar dhe më 1887 u bë e mundur të çelej shkolla e parë shqipe, përçuese e platformës të kulturës së Rilindjes Kombëtare.

Arsimin nuk e sillte vetëm shkolla, por edhe gjithë mjetet e tjera që ndihmonin përhapjen e diturisë, shkencës, kulturës, botimet shkollore dhe joshkollore, gazetat, revistat, klubet, shoqatat kulturore. Në kohën e Lidhjes morën hov botimet shqiptare, dolën në dritë vepra monumentale të kulturës si "Alfabetarja e Stambollit", "E vërteta mbi Shqipërinë e shqiptarët" e P.Vasës, "Apollogjia", "Për të vërtetën", "Për Gjithëçishten" të J.Vretos, "Gramatika e gjuhës shqipe" e S.Frashërit etj. Një rëndësi të madhe patën gazetat atdhetare si "Shqiptari i Italisë" e De Radës, "Zëri i Shqipërisë" e A.Kulluriotit, revista "Drita", "Dituria e Stambollit".

Në të gjitha dokumentet zyrtare të Lidhjes Shqiptare të Prizrenit është shprehur shqetësimi për përmbajtjen e theksuar kulturore të vendit dhe është theksuar nevoja e krijimit të një kulture

të zhvilluar reflektive. Kultura e vërtetë fillon edhe aty ku nis interesimi dhe studimi i historisë së kulturës. Në kohën e Lidhjes së Prizrenit u zgjua dhe u forcua si kurrë ndonjëherë tjetër interesimi i shqiptarëve për traditat e pasura e të lashta të kulturës popullore. Ideologët e Lidhjes ishin të vetëdijshëm se kultura popullore, ndonëse nuk e kishte nivelin e kulturës reflekse, përmbante një varg epërsish që e bënin pikënisje dhe pikëmbështetje për të krijuar dhe zhvilluar kulturën reflekse kombëtare. Kjo gjë e rriti interesimin e tyre për të zbuluar, njohur e grumbulluar pasuritë e kulturës popullore. Duke rrëmihur në hambarët e saj, ata gjetën thesare të vërteta, vlera të mrekullueshme e të pavdekshme, që i përfshinë në "Rapsodi të një poeme shqiptare" (1866) të De Radës, "Përmbledhje këngësh popullore dhe rapsodi shqiptare" (1871) të Z.Jubanit, "Bleta Shqiptare", e Th. Mitkos (1878), "Valët e detit" (1908) e S.Dines, pa të cilat, trashëgimia kulturore e popullit tonë do të kishte një zbraztësi të ndjeshme. Në qëndrimin e ideologëve të Lidhjes Shqiptare të bie në sy respekti i tyre i pakufishëm ndaj të gjitha vlerave materiale e shpirtërore që pat krijuar populli ynë në të kaluarën. Ata kishin një koncept të gjerë për kulturën popullore, në të cilën përfshin jo vetëm gjuhën e krijimtarinë artistike, edhe vlera të tjera, zakonet e traditat, virtytet morale dhe urtësinë popullore, legjendat e këngët historike, fjalët e urta, trimërinë, besën, mikpritjen, arkitekturën popullore etj.

Rilindësit e vlerësuan lart kulturën popullore, sepse, ajo e zbulonte popullin tonë si një forcë kulturore, zbulonte talentin dhe dashurinë e tij për kulturë, aspiratën dhe aftësinë e tij për të ecur në rrugën e progresit e të qytetërimit.

Kulturën popullore rilindësit e vlerësuan si dëshminë më të rëndësishme të lashtësisë, autoktonisë, vazhdimësisë dhe origjinalitetit të ekzistencës, të historisë dhe të jetës së popullit, të kombit tonë. Kultura popullore ishte për rilindësit shprehja më e drejtpërdrejtë dhe më e plotë e vetëqenies së pavarur të popullit shqiptar dhe një instrument i fuqishëm i afirmimit dhe i konsolidimit të kësaj vetëqenieje. Duke ruajtur e zhvilluar kulturën popullore, populli ynë kishte ruajtur veten si popull e si komb, kishte ruajtur gjithë ato cilësi që e shquanin nga popujt dhe kombet e tjera. "Në folklorin, - sipas Th.Mitkos, - duket fisi, karakteri, adetet e zakonet e racës shqiptare". "Në këngët dhe në përrallat e vjetra të një populli, - shkruan S.Dinja, - ruhen zakonet, gjuha dhe historia e vet...". Rilindësit besonin se me

origjinalitetin e saj kultura popullore shqiptare kishte qenë një nga armët kryesore të rezistencës së popullit përballë pushtuesve të huaj. Kultura popullore ishte një nga llogoret, istikamet kryesore të qëndresës shqiptare në çdo kohë.

Rilindësit çmonin në kulturën popullore frymën e saj kombëtare e demokratike, e vlerësonin atë si bartëse të vetme të idealeve demokratike, patriotik e revolucionare të masave punonjëse, që përbënin forcën themelore të kombit në luftën e tij për liri e pavarësi.

Rilindësit e vlerësonin kulturën popullore si një mjet të edukimit patriotik, si një mjet të bashkimit të popullit. De Rada thoshte se folklori "do të bashkojë shqiptarët" dhe "do t'i bëjë të rrëmbejnë edhe njëherë shpatat luftarake në duart e tyre...".

Sa e ç'vlera të paçmueshme të kulturës refleksive kombëtare mund të krijoheshin, duke u mbështetur në kulturën popullore, e dëshmoi qartë krijimi i letërsisë së re artistike shqiptare të Rilindjes. Është e vërtetë se qysh para Lidhjes së Prizrenit kishte pasur përpjekje për krijimin e artit e të letërsisë së kultivuar kombëtare, por vetëm me Lidhjen Shqiptare letërsia shqipe e kultivuar hyri në periudhën e saj moderne. Në suazën e Lidhjes lindi nevoja për një art që t'i frymëzonte e t'i hidhte luftëtarët në betejat e saj të armatosura me vetëdije të lartë kombëtare. Nuk është e rastit që atë kohë doli kënga madhore kombëtare "Moj Shqypni, e mjera Shqypni". Ngjarjet e kohës së Lidhjes së Prizrenit, betejat e saj u bënë burim frymëzimi për poetët e artistët e kohës dhe për ata që erdhën më vonë, që rrokën temën e luftës së çlirimit kombëtar dhe që e bënë moto kryesore të krijimtarisë së tyre letrare.

Letërsia artistike e Rilindjes shënoi një etapë më të lartë, sepse mishëroi një koncept të ri e më të përparuar mbi artin, sepse fitoi një karakter të drejtpërdrejtë tendencioz kombëtar, duke u bërë zëdhënës i idealeve të çlirimit kombëtar. Ndryshe nga shumë krijime të letërsisë së mëparshme shqipe, që karakterizoheshin nga kufizime të rëndësishme, duke qenë të ndërtuara sipas modeleve të huaja ose me një gjuhë dialektore dhe fjalë të huaja, me brendi fetare ose të zhveshura nga idealet kombëtare, letërsia dhe arti i Rilindjes trajtuan kryesisht një tematikë me motive patriotike. Tema e luftës çlirimtare, e patriotizmit popullor aktiv, e lartësimit të traditave patriotike të lashta dhe e kultivimit të urrejtjes për gjithë armiqtë e lirisë dhe të

Atdheut u bë tema më e preferuar e letrarëve të Rilindjes. Kjo letërsi u zhvillua si art thellësisht i angazhuar dhe me tendenciozitet të theksuar politik. Letërsia e re e Rilindjes shërbeu si një pasqyrë e jetës kombëtare, zbuloi karakterin shqiptar, veçoritë e konstitucionit psikik kombëtar, të virtyteve dhe zakoneve të tij.

Letërsia artistike, që i bëri jehonë Lidhjes Shqiptare, shënoi një shkallë më të lartë zhvillimi, gjithashtu, me karakterin e saj thellësisht popullor. Ajo u bë zëdhënës besnike e aspiratave dhe e idealeve social-estetike të popullit, ajo ishte një letërsi që iu drejtua masave të gjera, një letërsi e afërt për to dhe e kuptueshme prej tyre. Këto cilësi ajo i fitoi si me përmbajtjen e saj patriotike, ashtu edhe me formën e saj, që i përqasej natyrës dhe origjinalitetit të gjuhës shqipe. Letërsia e Rilindjes thithi përvojën pozitive të krijimtarisë popullore, u mbështet fuqimisht në atë. Përvoja estetike e folklorit forcoi origjinalitetin dhe frymën e saj popullore. Letërsia e Rilindjes fitoi karakter popullor sepse vuri në qendër të saj popullin dhe e paraqiti si subjekt të një historie të lavdishme. Fryma popullore e kësaj letërsie bëri të mundur që ajo të ushtronte një ndikim të madh e të shumanshëm në popull, të depërtonte në shtresat më të ndryshme të kombit, të kalonte gojë më gojë, ashtu si folklori dhe të vinte e gjallë dhe vepruese deri në ditët tona.

Misionin e saj historik shoqëror letërsia e Rilindjes e plotësoi sepse krijoi vlera të përsosura artistike. Potenciali i fuqishëm estetik i kësaj letërsie u shpreh në zgjerimin e horizontit tematik e gjinor të saj, në forcën e madhe ekspresive, në themelet e shëndosha estetike. Duke përfutur nga arti përparimtar botëror, letërsia jonë e Rilindjes, me karakterin e saj kombëtar, fitoi një fizionomi të saj origjinale edhe në planin krijues, pa u bërë një përshtatje e thjeshtë e parimeve të klasicizmit, romantizmit ose drejttimeve të tjera krijuese që ishin në qarkullim. Ajo arriti maja të atilla, të cilat për herë të parë i dhanë vend letërsisë shqiptare në letërsinë botërore. Këtu s'është fjala vetëm për Milosaon, që u mirëprit qysh atëherë nga një numër i madh letrarësh me autoritet të vendeve evropiane, por edhe për veprat e Naimit, të Çajupit etj., që janë përkthyer në gjuhë të tjera dhe që vazhdojnë të pëlqehen edhe sot e kësaj dite.

*

*

*

Një aspekt tjetër i rëndësishëm i veprimtarisë historike të Lidhjes Shqiptare ka qenë roli i madh e i drejtpërdrejtë i saj në krijimin e kulturës politike kombëtare, e cila i priu gjithë kulturës së Rilindjes dhe u dha gjithë pjesëve të saj një karakter të theksuar tendencioz politik. Studimet tona, që kanë nxjerrë në pah shumë vlera të kulturës kombëtare të Rilindjes, nuk i kanë kushtuar vëmendjen e duhur njohjes së vlerave të kulturës politike kombëtare të kësaj epoke, sepse shpesh veprimtaria kulturore bazohet vetëm me veprimtarinë iluministe arsimore, shkencore e artistike, kurse prej saj përjashtohet veprimtaria politike. Mirëpo që mund të ketë edhe politika vlerë kulturore, që ka kuptim të flitet për një kulturë politike, si pjesë e pandarë e kulturës së përgjithshme të një kombi, këtë e tregon më së miri edhe veprimtaria e Lidhjes Shqiptare të Prizrenit. Prandaj do të ishte e njëanshme të karakterizojmë veprimtarinë e Lidhjes Shqiptare dhe të mos përfillnin kontributin e saj të shquar në krijimin e kulturës së re politike të popullit tonë, vlerat e së cilës rilindësit i përfshinin në konceptin e qytetërimit dhe i konsideronin si një nga mjetet e domosdoshme të luftës për liri, pavarësi e progres.

Kultura politike, që u përpunua nën ndikimin e Lidhjes së Prizrenit, pati në themel të saj një konceptim të ri të problemeve të jetës politike të kombit dhe një qëndrim të ri të masave të gjera ndaj politikës. Kultura politike e Rilindjes u shpreh para së gjithash në formulimin dhe në luftën për realizimin e një politike shqiptare. Vetë Lidhja Shqiptare dhe veprimtaria e saj politike ishin mishërimi më i gjallë dhe akti i rëndësishëm i politikës shqiptare nga koha e Skënderbeut dhe deri në pragun e pavarësisë së Shqipërisë më 1912.

Deri në prag të Lidhjes së Prizrenit politika konsiderohej si një çështje e kombeve të tjera, si e drejtë ekskluzive e pushtuesve, e Portës, e fuqive të mëdha, e Evropës, e diplomacisë së huaj. Zgjedha e robëria e kishin mënjeluar de jure e de facto popullin shqiptar si subjekt të politikës brenda perandorisë otomane dhe në arenën ndërkombëtare, kurse Lidhja e Prizrenit tregoi se politikë mund dhe duhej të bënin edhe shqiptarët. Politika shqiptare, si veprimtari që shprehte dhe mbronte interesat kombëtare, që afirmonte ekzistencën dhe të drejtat e kombit shqiptar, u bë me të vërtetë faktor i rëndësishëm i emancipimit të përgjithshëm ideologjik, politik e kulturor të popullit tonë.

Veprimtaria e Lidhjes Shqiptare, si kulturë politike, u shpreh edhe në aktivizimin e gjerë të masave në veprimtarinë e saj politike, në politikën shqiptare. Gjatë Lidhjes Shqiptare veprimtaria e popullit shqiptar u ngrit në një nivel më të lartë që u karakterizua nga pjesëmarrja e gjerë e masave në të, nga ndërgjegjja e lartë e tyre patriotike, nga shkrirja e luftës së armatosur me luftën diplomatike. Në suazën e Lidhjes populli krijoi organet e tij të vetëqeverisjes kombëtare dhe hyri në rrugën e veprimit si forcë e organizuar shtetërore, si subjekt i pushtetit të ri shtetëror. Gjatë Lidhjes Shqiptare Shqipëria doli dhe veproi aktivisht në arenën diplomatike ndërkombëtare.

Në luftën e Lidhjes Shqiptare për të zbuluar politikën shqiptare u formua dhe u rrit një pelajdë e tërë politikanësh të shquar shqiptarë, që luajtën një rol të madh, politikanë të devotshëm për çështjen shqiptare dhe me prestigj e autoritet të madh si tek masat, ashtu edhe në arenën ndërkombëtare si Abdyl Frashëri, Pashko Vasa, Ismail Qemali, Zija Prishtina, Sulejman Vokshi, Iljaz Dibra etj.

Një nga vlerat kryesore të kulturës politike të Rilindjes Kombëtare ishte edhe mendimi i ri, i përparuar politik me karakter kombëtar, që u shpreh në dokumentet kryesore zyrtare e jozyrtare të Lidhjes Shqiptare dhe në një varg traktatesh politike si "E vërteta mbi Shqipërinë e shqiptarët" (1878) e P. Vasës, "Apologjia" (1878) e J. Vretos. "Shqipëria ç'ka qënë, ç'është e ç'do të jetë" (1899) e S. Frashërit dhe në një mori artikujsh politikë të Abdyl Frashërit, Thimi Mitkos, Th. Krejt, Th. Brandit, A. Kulluriotit, Shahin Kolonjës etj.

Mendimi politik i Lidhjes Shqiptare dhe e Rilindjes luajti një rol shumë të rëndësishëm në formimin e ndërgjegjes kombëtare, në të cilën solli ideale dhe koncepte të reja politike si konceptet e "atdheut", "lirisë", "barazisë", "drejtësisë", "interetit kombëtar", "autonomisë" etj. Mendimi politik i Rilindjes i dhuroi ndërgjegjes së kombit një varg të tërë idesh të reja se "Perandoria otomane ishte një i vdekur që duhej varrosur sa më parë", se "shpëtimi i Shqipërisë ishte në dorë të shqiptarëve", se "ngjallja e Turqisë është vdekja e Shqipërisë", se "nuk kemi nevojë për princër e mbretër, që të na pinë gjakun" dhe sa e sa të vërteta të tjera, që tingëlluan në kohën e Lidhjes Shqiptare dhe më vonë si sihariqe të mëdha për kombin.

Mendimi i përparuar politik i Rilindjes i zbuloi dhe i bëri të njohura interesat e veçanta të kombit shqiptar dhe shpalli atë si kriter themelor të vlerësimit të gjithë ngjarjeve dhe veprimeve politike të kohës brenda vendit, në perandorinë otomane dhe në arenën ndërkombëtare.

Mendimi politik rilindës u përftua drejtpërdrejt nga përvoja historike e popullit tonë, e luftërave të tij në kohën e Skënderbeut e më vonë. Që këtë ai provoi konkluzionin se shqiptarët s'kishin nga e prisnin shpëtimin veçse nga vetja e tyre, se një komb që pret shpëtimin nga të huajt, s'mund të meritonte veç skllavëri.

Mendimi i përparuar politik rilindës i ndihmoi shqiptarët që të mos u besonin politikës dhe kombinacioneve diplomatike që bëheshin nga fuqitë e mëdha të Evropës në kurriz të Shqipërisë. Sami Frashëri theksonte: "Secili shikon të fitojë vetë e të hajë shoknë. Kombet janë si peshqit që hanë njëri tjetrin. Mjerë kush është i dobët".

Duke njohur interesin kombëtar dhe duke e vendosur në themel të politikës shqiptare, mendimi politik i rilindësve njëkohësisht distancohej nga ekstremizmat e shovenizmit dhe nacionalizmi: "Na dëshirojmë nxehtësisht të jetojmë në paqe me të gjithë fqinjët tanë të Malit të Zi e të Greqisë, të Serbisë e të Bullgarisë - thuhej në proklamatin e 30 majit të 1878 të Komitetit Qendror për të mbrojtur të drejtat e kombit shqiptar. - Na nuk kërkojmë, nuk dëshërojmë asgjë prej tyre - por jemi krejtësisht të vendosur të mbrojmë me këmbëngulje çdo gjë që është e jona. T'u lihet pra, shqiptarëve toka shqiptare". "Nuk jemi ekskluzivistë - shpallej në një deklaratë tjetër të Lidhjes. - Duam vendin tonë, por duam aq dhe ndoshta më shumë të vërtetën dhe drejtësinë".

Mendimi i përparuar politik rilindës ka meritën se formuloi idenë e autonomisë politike territoriale, madje, edhe të pavarësisë së plotë, e përgjithësuar përvojën e organizimit shtetëror të Lidhjes Shqiptare të Prizrenit mendimi politik rilindës argumentoi se si duhej të ishte e organizuar autonomia politike dhe shteti i ardhshëm i pavarur shqiptar në mënyrë që ky, nga njëra anë, të sigurote tërësinë territoriale, mbrojtjen e interesave kombëtare dhe zhvillimin e vendit në rrugën e progresit dhe, nga ana tjetër, të sigurote aktivizimin e vetë popullit në drejtimin shtetëror e politik të kombit, të sigurote liritë dhe të drejtat demokratike në një shtet të organizuar në trajtën e një republike parlamentare.

Më në fund, një meritë tjetër e mendimit politik rilindës është se ai përligji teorikisht, politikisht dhe juridikisht të drejtën e shqiptarëve për të kundërshtuar edhe me armë politikën e fuqive të mëdha dhe çdo politikë tjetër që synonte të merrte nëpër këmbë interesat kombëtare. Njohja e së drejtës për t'u mbrojtur me armë u konkretizua edhe në organizimin ushtarak të forcave të armatosura të Lidhjes Shqiptare, që luajtën një rol të rëndësishëm në kundërshtimin e planeve ekspansioniste fqinje, të fuqive të mëdha dhe të Portës.

Ideologët e Lidhjes së Prizrenit ishin të gjithë iluministë konsekuentë dhe besonin në forcën e dijes, por ata ishin edhe politikanë demokratë, që u jepnin rëndësi në luftën për çlirimin kombëtar në radhë të parë mjeteve dhe metodave të luftës politike. Duke përgjithësuar përvojën e Lidhjes dhe duke nxjerrë prej saj mësimet Sami Frashëri thoshte se "të drejtat tona duhet t'i kërkojmë me fjalë, por ta kemi edhe pushkën plot". Lufta me armë e popullit kundër pushtuesve ishte me të vërtetë veprim i një force kulturore, që mbronte vlerat më të çmuara të kulturës – lirinë dhe pavarësinë e Atdheut.

Fryma atdhetare e Lidhjes Shqiptare të Prizrenit iu komunikua gjithë kulturës kombëtare shqiptare, kësaj kulture, që u rrit pa leje qarkullimi, burgjeve dhe bodrumeve, maleve dhe shpellave, syrgjyneve dhe llogoreve. Kjo kulturë rebele mbante të gjallë në popull frymën kryengritëse, e ndriçonte rrugën përpara dhe i printe në luftën e tij për liri. Ajo ishte kulturë e një kombi të ri, që tashmë kishte ndier e provuar forcën e tij, që ishte kalitur në disfata e në fitore dhe që kishte fituar përmes tyre besimin e palëkundur në ngadhënjimin e pashmangshëm të çështjes së tij të drejtë. Këtë besim e shprehu ideologu i Lidhjes Shqiptare Sami Frashëri kur tha: "Kush të na dale përpara e të na ndalojë në këtë udhë të shenjtëruar, ta shtyjmë, ta rrëzojmë, ta shkelim e të shkojmë tutje", e përsëriti P.N. Luarasi kur shpalli: "Edhe 99 herë të rrëzohemi, përsëri duhet të ngrihemi!". Optimizmi historik, që barti me vete kultura kombëtare e Rilindjes, e ushqeu popullin në gjithë peripecitë dhe luftërat e mëvonshme dhe ky optimizëm vjen deri në ditët tona, duke na shtuar besimin në zgjidhjen edhe të mjaft problemeve që qëndrojnë pezull, që gjithë shqiptarët ta gjejnë vetveten të përfshirë me dinjitet në Bashkësinë Evropiane, në qytetërimin e përparuar botëror.

Akademik Alfred UÇI

THE ALBANIAN LEAGUE OF PRIZREN – A CULTURAL CAUSE

SUMMARY

Cultural program that Albanian League presented was an inseparable part for the national autonomy and independency program. It foresaw recognition of Albanian for the official language to be used within territorial national borders, in administration, education and culture. At the time, the issue of Albanian language became the pillar of the struggle for national culture. In this regard, the Istanbul Committee, which was the headquarters in charge of the struggle for accomplishing the League's cultural program, played significant role in defending Albanian national rights.

Therefore, the culture was a new socio political and moral ideal of the Albanian League inspirers that carried on the project for a new national state – an independent and free Albania. League ideologists recognized well importance of knowledge for cultural development of Albanians. The most courageous acts of Albanians as a cultural force in times of the Albanian League were unselfish drives for freedom and independency, relentless resistance and determination against the occupation.

